

2023 – 4

HOLLANDS Maandblad

Froukje van der Ploeg

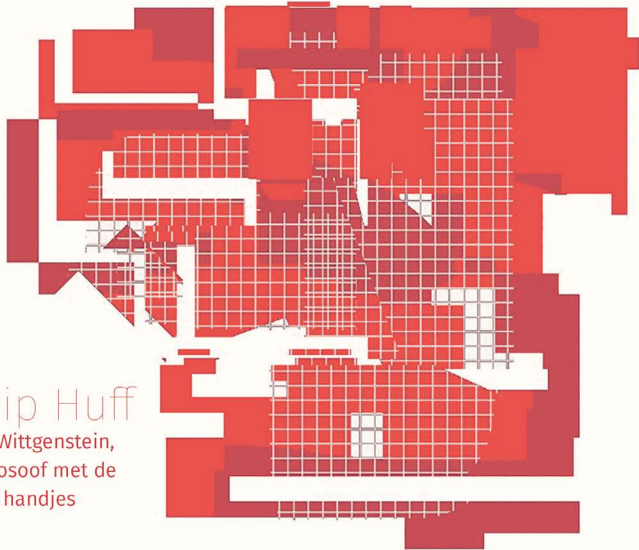
Laat hem steeds meer vergeten, wie hij is, wil zijn /
bouw zijn ego af tot een vuurliegje in een jampt

Delphine Lecompte

schrijft aan Herman Brusselmans over diens aversie van decoraties,
standing, prestige en boeketten

Philip Huff

over Wittgenstein,
de filosoof met de
losse handjes

HOLLANDS Maandblad

INHOUD NO. 4 – 2023

vierenzestigste jaargang • nummer 905
april 2023

Opgericht in 1959 door K.L. Poll.

www.hollandsmaandblad.nl

Mark Boog – Deze maand

Marcelle Stoutjesdijk – Rechtse directe

Froukje van der Ploeg – Gedichten

Philip Huff – Enkele opmerkingen over Wittgenstein

Jabik Veenbaas – Gedichten

Delphine Lecompte – Oden aan vooral dode idolen – XII

Marc Tritsmans – Gedichten

Alexander Rinnooy Kan – Promoties

Sarah Andrea Desplenter – Kan je me zeggen waarvoor je dit doet

Hazina – Gedichten

Margriet de Koning Gans – Een klein palaver

Johannes van der Sluis – Gedicht

Hedwig Selles – Iemand, niemand

Tekeningen Berry de Haas

Auteurs in dit nummer

Colofon

Deze maand

Mark Boog

Ik loop over straat, tussen de oorlogen, aardbevingen en recordwinsten door. Het is zonnig, precies zoals de weerman voorspelde. Terwijl ik de toevallige en minder toevallige obstakels ontwijk, de veldslagen, nashokken, rendementen, lantaarnpalen, passanten, voel ik hoezeer waar ik vandaan kom en waar ik naartoe ga verbonden zijn. Ik loop over een lint, zo'n meetlint uit een rolmaat maar dan bochtig. Zodra ik op mijn bestemming aankom, klinkt er luid geratel en is het pad verdwenen. Ik loop voorzichtig maar daadkrachtig, daadkrachtig maar voorzichtig: een stap naast het lint is een stap in het niets, maar te lang stilstaan kan ertoe leiden dat het verantwoordelijke instituut ongeduldig wordt en de knop loslaat, het lint wordt met kracht onder me vandaan getrokken en ik zal vallen en ongetwijfeld ongelukkig terechtkomen.

Ik denk aan alles wat verandert. Er verandert veel. Teksten bijvoorbeeld. Ik tik dit stukje – een wonder: ik loop op straat en ook tik ik een stukje, gezeten (met een mild schuldgevoel: het is zonnig, ik zou buiten moeten zijn) in mijn ooit gloednieuwe bureaustoel – en verander voortdurend van alles. Daarna verander ik het weer terug, als ik nog weet wat er oorspronkelijk stond. Ik ben mijn eigen *sensitivity reader* en in toenemende mate onzeker over mijn gevoeligheden.

Wat ook verandert, is de mate waarin ik vorder op mijn pad. Altijd voorwaarts, maar dat kan niet anders. Ik ben er bijna. De oorlogen, hoewel nog in volle gang, liggen achter me, er worden nieuwe voorbereid om mijn belangstelling, een ziekelijk baasje dat steeds maar wil gaan slapen, weer op te wekken. Komt goed.

Voorbijgangers wuiven in de wind, het nieuws is blauw, overal piepen en kraken de vogels, de winter al helemaal ontwend. Ik ontwijk selectief opererende politiemachten, slalom langs absurde verkiezings-

uitslagen, negeer virtuoos het stampen (almaar harder!) van de laarzen – geen tijd om mens- en wereldbeelden steeds maar weer bevestigd te zien, er is een trein te halen.

Daar is het station. Ik ben er. Het geratel klinkt inderdaad, van alle kanten zelfs, niet alleen achter mij wordt een pad opgerold, overal gebeurt het, uit alle richtingen. Het is een hele industrie. Mijn trein vertrekt van spoor 7, om 10 uur 59. Als het niet klopt, klopt het toch, dan staat er ‘5 minuten vertraging’ bij of ‘rijdt vandaag niet’. Fictie bestaat niet, de werkelijkheid bestaat niet. Alles wat er is, is tijd, en in die tijd allerlei voorspellende instanties, sommige voorspellen vooraf, andere (dat werkt veel beter) achteraf. Iedereen heeft gelijk. Alles is waar.

lees het nieuwe nummer

Rechtse directe

Marcelle Stoutjesdijk

I.

Je beste vriendin maakt alles kapot. Nieuwe schoenen, met glitterveters, strass-steentjes op de neus, lichtjes in de zolen, glimmend klittenband. Met een schaar verknipt ze de veters, krabt de steentjes los, schuurt de zolen over het ruwe asfalt en prikt met een potlood de lampjes kapot.

Jij kijkt ernaar en vindt het raar. Jouw nieuwe schoenen waren te klein geworden voor je oudste zus. Ooit waren de veters wit, nu begint in de zool zich een gat op te dringen. Je moeder heeft ze voor je gewassen, waardoor ze ook nog eens van kleur verschoten. Je draagt de schoenen een zomer lang en een deel van de herfst, totdat je sokken nat worden.

Eigenlijk wil je niet met je beste vriendin spelen, maar volgens haar zijn de andere meisjes in de klas vies, dus wanneer je met hen speelt, word jij dat ook: vies.

Iedere paar weken krijgt je beste vriendin nieuwe schoenen. Triomfante-lijk loopt ze ermee over het schoolplein. 'Kijk gewoon hoe ik het doe,' zegt ze tegen je. En je kijkt hoe zij het doet. Hoe ze de schoenen na een paar dagen langs de stoeprand schraapt, door de modder trekt, afveegt langs de ketting van haar fiets, insmeert met tuinaarde uit de garage.

'Snap je het nu?' vraagt ze.

Je snapt er niets van.

2.

'Ik zit naast jou,' zei ze op je allereerste schooldag. Een lieflijk lachje op een lieflijk gezicht. Innemende zachtroze wangen.

Je lachte terug. Je wilde niet alleen naast haar zitten, je wilde ook bij haar spelen in het vrijstaande huis dat uitkijkt op het park, met de tuin aan het water, waarop je in de winter kan schaatsen, je wilde haar hond met de wol-

lige vacht uitlaten en ook samen naar de manege, waar ze elke zaterdag op haar eigen paard honderdtwintig rondjes in de bak reed. Natuurlijk wilde je dat.

Niet dat jij een lieverdje bent. Je beste vriendin is de modelleerling, waarvan de leraren 'd'r wel honderd in de klas willen hebben'. Jij staat vooral op de gang. Jij bent het kind met de vreemde moeder en de vader die te veel drinkt. Haar vader is strafrechter, haar moeder de vrouw die het hele jaar door op haar knieën in de tuin zit. En dat is niet vreemd: dat is haar keuze – en die tranen komen door de hooikoorts, dat is logisch als je altijd buiten bezig bent.

3.

Schreeuwen, schelden, elkaar duwen en slaan. Jullie hebben vaak ruzie. Jij bent altijd de eerste die huilt.

'Ik haat je,' gilt ze terwijl je wegvucht op je fiets. Je hebt een nieuwe tweedehandse zonder achteruittraprem. Je rijdt rechtdoor de sloot in.

Met slierten kroos aan je trappers kom je thuis.

De volgende dag zeg jij sorry.

'Jij bent mijn vriendin niet meer,' zegt ze, maar ze gaat toch naast je zitten. Aan haar voeten nieuwe hoge gympen met roze veters en sterren op de zijkant. Jij verbijt de pijn van de blaren. (Had je maar niet moeten doorlopen op natte schoenen.)

's Middags komt ze spelen. In een vloeiende beweging trekt ze het hoofd van je enige barbie en zegt niets als je moeder vraagt wat 'hier in godsnaam is gebeurd'. Ze laat een enkele traan over haar wang glijden, kijkt naar de grond, mompelt iets over een ongelukje, grinnikt zacht maar laat het lijken alsof ze snikt. 'Jouw moeder gelooft ook alles,' zegt ze terwijl ze de rug van je favoriete boek de verkeerde kant op buigt. 'En jij houdt je mond.'

Je zou niet weten tegen wie je wat had moeten zeggen.

4.

Je beste vriendin moet naar de tandarts dus jij gaat bij je buurmeisje spelen. Je fiets staat tegen de muur van jullie huis wanneer ze aan de deur komt. Vanuit de aangrenzende tuin zie je dat ze de bel ingedrukt houdt, vervolgens begint te stampvoeten, tegen de deur schopt en op schelle toon je naam roept. Dieper buk je weg achter de heg.

Je oudste zus doet de deur open. ‘Ben jij niet goed bij je hoofd of zo?’ Ze kijkt haar aan met een mengelmoes van verbazing en minachting. ‘Doe eens effe normaal.’ Voordat ze de deur dicht kan trekken, steekt je beste vriendin haar voet ertussen. Glimmend leren laarzen met een halfhoge hak.

Snel spring je overeind, duikt over de heg, grijpt haar vanachter bij haar haar en begint te trekken. Je vriendin krijst, je zus schreeuwt, je moeder duwt boven een slaapkamerraam open en gooit een emmer koud water over jullie heen. Aan je elleboog trekt je zus je mee naar binnen. ‘Dat kind is niet wijs,’ zegt ze. ‘Totaal, compleet gestoord.’

In de keuken droog je je haar met een theedoek. De rest van de dag speel je met je zus. Van boeken maken jullie een poppenhuis en laten de poppen op vaste tijden eten, slapen en naar school gaan. Van haar dekbed en kussens fabriceert ze een tent waarin je moeder jullie laat eten. Je morst een dikke klodder vanillevla op het tapijt. Tijdens het schoonmaken van de vlek met een washand en een sopje van shampoo en groene zeep denk je aan je beste vriendin. Aan de pluk haar die je tussen je vingers hield, de zoetige geur toen je heel even je neus ertegenaan drukte, dat je die pluk diep weg wilde stoppen in de prullenbak en in iets nats greep, de hete kraan openzette, wachtte tot de stoom eraf sloeg – en toen pas je handen eronder stak.

Wanneer je voor het slapengaan je fiets in de schuur zet, zie je dat hij twee lekke banden heeft.

Die nacht plas je in bed. Rillend van de kou stommel je naar een kamer verder.

‘Nee,’ zegt je zus. ‘Ga terug naar je eigen bed.’

Je smeekt en jammert. Verzint een droom over een monster. Ze steekt een voet onder het dekbed vandaan en probeert je weg te duwen.

‘Monsters bestaan niet,’ zegt ze en slaat dan het dekbed voor je open. ‘Dat je dat nu nog niet weet.’ Snel duik je onder het dekbed en gaat tegen haar aanliggen. Je bedenkt je hoeveel liever ze is als ze slaapt, zacht en kwetsbaar. En dat je met je armen om haar heen plots samen het kind bent met de vreemde moeder en die vader die te veel drinkt.

Later die nacht schopt ze je alsnog uit bed, je probeert nog een keer terug te kruipen, maar ze heeft zich in het dekbed gerold als een rups die zich verpopt.

5.

De volgende dag zit Marleen op je plek. Door de jongens wordt ze ‘huppelkut’ genoemd. Door jou ook, maar nooit hardop.

Van de juf moet je gaan zitten, maar je weet niet waar. ‘Achter de landkaart is nog wel een plekje,’ zegt ze. De hele klas lacht. ‘Of anders gelijk door naar de gang?’

Je kiest voor de gang.

Dolend door de school eindig je met opgetrokken knieën op de klep van de wc-pot en krast met een gevonden schaar de naam van je beste vriendin, met de toevoeging ‘is een trut’, op de wand van het hokje.

‘Vandalisme’ noemt de hoofdmeester het wanneer hij na de pauze de klassen rondgaat om te achterhalen wie de dader is. Vanuit de gang heeft hij jou aan je kraag meegenomen. Hij roffelt met zijn knokkels op de deur van het laatste klaslokaal, wacht niet, maar trekt hem direct wijd open. Je juf zit met over elkaar geslagen armen achter haar bureau. ‘Hoort zij hier niet ergens achter een tafel?’ vraagt de hoofdmeester. Zoekend kijkt hij de klas rond. Jij kijkt vluchtig over je schouder de gang in. Wanneer je weg wilt lopen, drukt hij zijn warme hand in je nek. Onafgebroken kijk je je beste vriendin in haar ogen. Ze kijkt onafgebroken terug.

Tijdens zijn praatje peutert de hoofdmeester met een wijsvinger aan de rand van zijn neus, bestudeert de vinger en wrijft hem dan af aan de mouw van zijn mufte kabeltrui.

‘Let op mijn woorden,’ zegt hij. ‘Met kinderen die zulke dingen doen, loopt het altijd slecht af.’

Je beste vriendin steekt haar vinger op. ‘Ik heb Marleen in de pauze naar de wc zien gaan,’ zegt ze. ‘Ze bleef heel lang weg.’

Marleen slaat haar handen voor haar gezicht en begint zacht te snikken. ‘Nee... ik heb...,’ stamelt ze wanneer ze door de hoofdmeester aan haar arm het lokaal wordt uitgetrokken.

‘Ga je nog zitten?’ vraagt de juf.

Onder tafel pakt je beste vriendin je hand, haar vingers voelen zacht en licht. Met haar duim wrijft ze over je knokkels, het kriebelt op een prettige manier. Wanneer de rekenles overgaat in godsdienst houden jullie elkaar nog steeds vast. Je denkt aan Marleen en merkt dat je pols pijn doet van de vreemde hoek waarin je hem houdt en dat je handpalm begint te zweten. Je wilt hem terugtrekken, je nagels in het zachte vlees van haar hand zetten, al maakt de gedachte alleen al je direct misselijk.

Hand in hand lopen jullie de school uit. Je moeder staat je bij het hek op te wachten. ‘Waar ga je spelen?’ vraagt ze.

‘Thuis,’ zeg je.

‘Bij mij,’ zegt je beste vriendin.

Even later fietst je moeder met een klapperende bagagedrager van je vandaan.

‘Snap je het nu?’ vraagt ze. Je snapt het nu.

6.

Je beste vriendin gaat met de tram naar het gymnasium. Jij komt erachter dat de gangen van het atheneum en de havo niet verschillen van die van de mavo. Het enige voordeel van twee niveaus omlaag is minder huiswerk dus meer vrije tijd.

Op maandagochtend loop je de boksschool binnen. Het stinkt er naar zweet. De trainer heeft samengeknepen ogen achter een randloze bril. Hij vraagt je een vuist te maken.

‘Fout,’ zegt hij. ‘Of je moet hem gelijk willen breken.’

Je schudt van nee.

Hij leert je hoe je je handen inzwachtelt, een rechtse directe geeft, een leverstoot en een hoge trap op het hoofd.

Na een paar weken trainen komt je beste vriendin kijken. ‘Barbaars’ is haar eindoordeel.

Jij stelpt met een handdoek je eerste bloedneus. Je had je dekking laten zakken: dom en je eigen schuld, maar vooral een beginnersfout.

Je oefent iedere dag, urenlang. Nooit eerder heeft je lichaam zo sterk gevoeld.

Tijdens de training tikt de trainer zacht met een wijsvinger op je voorhoofd. ‘Nu daar de boel nog op een rijtje,’ zegt hij. ‘En steviger staan.’ Met een snelle beweging veegt hij je voeten onder je vandaan en kijkt toe hoe je beschaamt overeind krabbelt.

Die avond belt je beste vriendin. Ze praat over haar paard, de exams, een jongen met een wijkende haarlijn en een opstaande kraag, waar ze – desondanks – verliefd op is geworden.

Jij wrijft tijdens het luisteren je knokkels en de bulten op je schenen in met een verkoelende zalf. Wanneer je even later met ongewassen vingers in je ogen wrijft, prikt het zo dat je denkt dat je blind wordt. Je gooit de hoorn op de haak en rent naar de badkamer om je ogen uit te spoelen. Zodra je meer ziet dan alleen maar schimmen, bel je haar terug.

Ze neemt niet op.

7.

Het enige andere meisje vlecht haar haren strak achterover. Door de trainer wordt ze ‘een van de jongens’ genoemd. Door jou meestal kenau, of manwif – maar nooit hardop.

‘Kan het nog erger,’ zegt ze als jullie tegenover elkaar worden gezet.

Jij denkt van niet.

Wekenlang houd je haar op afstand met een constante serie van voorwaartse trappen, een vals lachje op je gezicht.

Totdat ze je zwakke plek ontdekt, haar tenen om je hiel haakt, je uit balans trekt en je vol in je gezicht slaat.

De woede vindt je vuisten. Je pakt haar vast, trekt je heen op en stoot hard met je knie in haar buik. Op handen en knieën valt ze voorover, waarna je haar een schop na geeft.

Ze beschuldigt je van vuil vechten. De trainer is het met haar eens en houdt de touwen van de ring voor je open.

‘Sorry... nee... ik,’ stamel je.

‘Niets mee te maken,’ antwoordt hij.

De blauwe mat is plakkerig. Met je rug sta je tegen de touwen gedrukt. Haastig trek je je handschoenen en zwachtels uit, gooit ze uit de ring.

Zwijgend raapt de trainer je spullen op, wrijft de kreukels uit de stugge stof, stapt tergend langzaam door de touwen de ring in. Dan trekt hij je handen naar zich toe en begint haast teder te zwachtelen, een perfect vissengraatmotief van knokkels tot pols.

Met een vinger tikt hij op je voorhoofd. ‘Binnenhouden is breken, meisje.’

Je balt je vuisten.

Hij loopt naar het midden van de ring, bukt en legt zijn brillette tussen zijn gespreide voeten op de mat. Om de ring heeft zich een kleine menigte gevormd.

Je drukt je handschoenen tegen je voorhoofd en begint zenuwachtig van je ene voet op de andere te wippen. Dribbelend stoot je in het luchtledige en maakt een schoppende beweging richting de trainer. Even krijg je het gevoel dit te kunnen winnen. Waarom niet? Je bent getraind. Je bent sterk. Snel.

‘Klaar?’ vraagt hij.

Je steekt je handschoen naar hem uit.

Hij tikt hem aan en veegt je met zijn rechtervoet onderuit.

Je krabbelt overeind. Duikt op hem af, schopt en slaat. Kwade peuteruistjes in de buik van een mammoet.

Vanbuiten de ring klinkt het snerpende gegiechel van een kenau.

Je wordt wanhopig, probeert een achterwaartse trap. Met een snelle beweging schopt hij je uit te lucht. Je valt met de zijkant van je gezicht op de mat. De vernedering is ondraaglijk. Met je armen vooruit probeer je tussen de touwen door de ring uit te duiken.

Je trainer trekt je aan je enkel terug. Op je buik glijd je richting het midden van de mat.

Vlug krabbel je overeind, kijkt hoe hij daar onbewogen staat: armen slap langs het lichaam, het sneue, miezerige brilletje nog steeds tussen zijn voeten.

Een deel van het publiek heeft de zaal verlaten. Een ongelijke strijd is maar even leuk.

Je begint te dribbelen. Van rechts op links en terug. Behendig ontwijk je zijn maaierende voetbewegingen. Je duikt onder een rechtse directe door, weet hem hard op zijn lever te raken. Je trainer kreunt.

Een voorzichtige, wraakzuchtige glimlach glijdt op je gezicht. Je lijkt met je voeten boven de mat te zweven, stotend, schoppend, je doel rakend. Je komt in een prettig ritme. Beweegt soepel door de ring, houdt hem op afstand met je voorwaartse trappen. Je houdt stand. Gelukzalig stand!

Totdat je dat niet meer doet. Je hijgt, raspt, druipt van het zweet. Dikke druppels lopen in je ogen. Je ziet niets. Alles doet pijn.

Ter overgave gooi je je armen in de lucht, maar je hebt de fut niet meer. Als twee zandzakken vallen ze langs je gehavende lijf.

De trainer schopt je bestraffend op je enkels.

Je valt, maar krabbelt overeind.

Opnieuw veegt hij je voeten onder je vandaan.

Je staat op.

Hij haakt zijn tenen rondom je enkel en trekt je onderuit.

Je blijft liggen.

En staat dan toch weer op.

Hij kijkt je in de ogen, jij kijkt terug. Hij schopt hard tegen de zijkant van je onderbenen. Tegen je enkels. Je schenen.

Jij zet je voeten stevig neer, schouderbreed. Hij probeert het met die beruchte maaibeweging.

De pijn, de beursheid, het oud zeer, je incasseert en blijft overeind.

‘Kijk eens aan,’ zegt hij. ‘Ze staat.’

8.

Je ziet je voormalig beste vriendin terug op de rand van de zandbak. Tussen jullie in staat een luiertas. Op haar trui zit een opgedroogde vlek. Jij krabbelt hard geworden banaan van je spijkerbroek.

‘Lang geleden,’ zegt ze.

‘Nou,’ antwoord jij.

Je jongste dochter schept zand in de nek van haar oudste zoon. Gelijktijdig beginnen ze te brullen. ‘Lief spelen!’ roepen jullie in koor.

‘Nog steeds samen met...?’ vraag jij.

‘Alleen nog samen het kantoor, gespecialiseerd in familierecht – vechtscheidingen voornamelijk.’

Je knikt. ‘De kinderen zijn altijd de dupe.’

‘Niet die van ons,’ zegt ze en masseert met een nat doekje de vlek dieper in de stof.

‘En jij?’

‘Vooralsnog geen vechtscheiding.’

Ze lacht. ‘Houden zo.’

Je dochter trekt haar zoon aan zijn polsen de ladder naar de glijbaan op. Zij glijdt omlaag, draait zich om, spreidt haar armen wijduit, maar hij durft niet, werpt een paniekblik richting zijn moeder.

‘Wil je niet?’ vraagt ze.

Hij schudt zijn hoofd.

Zuchtend loopt ze naar de ladder, tuurt omhoog. ‘Mama’s billen zijn te dik, je zal zelf moeten glijden, lieverd.’

‘Nee.’

Dan klimt jouw dochter tegen de glijbaan op, trekt haar zoon aan zijn enkel. ‘Glijden!’ gilt ze, en springt lenig over de rand omlaag.

Het jongetje glijdt en stoot hard zijn achterhoofd tegen de opstaande rand van de glijbaan. Je dochter snelt op hem af, slaat haar armen strak om zijn nek, wrijft over zijn wangen. ‘Nog een keertje?’ vraagt ze.

‘Ja!’ roept hij.

‘Net zijn vader,’ zegt zij.

‘Net haar moeder,’ zeg jij.

De kinderen krijgen honger. Uit de luiertas haalt je voormalig beste vriendin volkoren crackers en in sterretjes gesneden komkommer.

Moegespeeld komt je dochter op je schoot zitten. Haar zoon gooit zijn lijf over de bovenbenen van zijn moeder. In de geslonken ruimte tussen jullie in pakken de kinderen elkaars handen vast. Je kijkt naar je dochters hand, denkt aan zo kortgeleden. Aan hoe ze als baby gebiologeerd kon kijken naar haar eigen vingers, leerde pakken, wild graaien, knijpen, krabben, torens omgooien en weer opbouwen.

Aaien.

lees het nieuwe nummer

Enkele opmerkingen over Wittgenstein

De filosoof met de losse handjes

Philip Huff

In september 1912 reist een drieëntwintigjarige Ludwig Wittgenstein als de keizer van China, met David Hume Pinsent en een scheve blikken trekkend gevolg, door IJsland. Wie de dagboeken van Pinsent en de brieven van Wittgenstein leest, ziet twee mannen die beiden niet lijken te beseffen wat ze voor elkaar voelen. Of, wellicht, die dat wel wisten, maar daar simpelweg niets mee konden. Maar ook dat is niet helemaal juist. Wittgensteinker Bert Keizer vraagt zich af: waarom IJsland, waarom niet Marokko, in die tijd? Toen dat land een bekende ontmoetingsplek en vrijplaats was voor homoseksuelen (hallo Jan Hanlo).

In 1913, vlak voor het begin van de Eerste Wereldoorlog, erfde Wittgenstein, de jongste van zeven nog levende broers en zussen, van zijn vader een fortuin dat hem een van de rijkste mensen in Europa maakte. Ludwig en zijn broers en zussen groeiden op in een stadspaleis – één schrijver noemde het een ‘paleis van pijn’ met – willekeurige greep – een straatfaçade van bijna vijftig meter, een standbeeld van Rodin en zeven vleugelpiano’s. Wittgenstein gaf gedeelten van zijn erfenis weg aan Oostenrijkse kunstenaars en schrijvers, onder wie Rainer Maria Rilke en Georg Trakl. Die laatste wilde zijn weldoener ontmoeten, maar toen Wittgenstein hem in de winter van 1914, de oorlog was begonnen, wilde opzoeken, had de jonge dichter, overladen met depressie en de gruwelen van het front, zichzelf al gedood met een overdosis cocaïne, een van de vele orgelpijpen van die generatie die in de ijzeren muil van een oorlog werd gegoid en vermalen.

Drie van Wittgensteins vier oudere broers maakten ook eigenhandig een einde aan hun leven. Eén, Hans, de oudste zoon en een geniaal musicus, was in 1902 al aan de oostkust van de Verenigde Staten van een boot gesprongen, omdat hij van zijn vader geen carrière in de muziek mocht najagen. Ludwig was toen dertien. Een ander, Rudolf, vermeend homoseksueel, dronk twee jaar later in een Berlijnse bar een zelfgemaakt, giftig drankje, terwijl de pianist op zijn verzoek ‘Verlassen, verlaten, verlaten bin ich’ speelde; en Kurt, de derde, schoot zichzelf net voor het einde van de Eerste Wereldoorlog dood, toen de Oostenrijkse troepen die hij leidde, weigerden om zijn bevelen op te volgen en massaal deserteerden. Ludwig zelf ontving tijdens en na de oorlog diverse onderscheidingen voor zijn moed en zat negen maanden in een kamp voor oorlogsgevangenen.

Rilke, in zijn jeugd enige jaren leerling op een militaire academie, een traumatische ervaring, werd begin 1916 opgeroepen voor militaire dienst. Hij moest in Wenen een militaire basisopleiding doorlopen. Op voorspraak van een invloedrijke vriend werd hij overgeplaatst naar het oorlogsarchief en op 9 juni van datzelfde jaar uit het leger ontslagen. Hij schreef hierna bijna vijf jaar lang gedichten.

Het late werk van Trakl zit vol verval en verlies, met beelden van koud metaal, van een witte habijt glinsterend als de sterren over gebroken menselijke lichamen, van een ijzige wind in de duisternis en bomen zonder blad. Hij schrijft in een gedicht over ‘het stof van sterren op je kleren’. En in ‘Het hart’ brengt zelfs ‘de blauwe duif van de avond’ geen vergiffenis meer.

Na de oorlog, Pinsent was in mei 1918 bij een vliegtuigcrash gestorven, gaf Wittgenstein zijn resterende erfenis weg aan zijn nog levende broer en zussen. Geld corrumpeerde, vond hij, maar daar zij al rijk waren, zou het hen niet vérdér corrumperen.

De jonge, ‘vroeg’, en de oudere, ‘late’ Wittgenstein worstelden overigens allebei met langdurige depressies.

Over mensen met een depressie wordt gezegd dat ze de wereld realistischer zien dan mensen zonder depressie, dat ze zich niet laten besodemieteren door de taal: ‘Goedemorgen. Alles goed? Goed zo.’

Van J.L. Austin, leerling van Wittgenstein, een van de meest invloedrijke taalfilosofen uit zijn tijd en maatschappelijk gezien ook geen kleine jongen (hij speelde bijvoorbeeld vanuit de Britse inlichtingendienst een doorslaggevende rol bij D-Day), is in de boekhandel geen biografie te vinden, noch te bestellen. Van Wittgenstein heb ik er drie in de kast staan. Austins vader werkte op een middelbare school, zijn moeder was een *homemaker*. John, volgens iedereen een vriendelijke, zachtaardige man, was zelf gelukkig getrouwd met Jean Coutts. Elizabeth Anscombe, de latere vertaler van Wittgenstein, was een medestudent in Oxford en een vriendin en probeerde Coutts zonder succes van hun verloving te weerhouden. Ze dacht duidelijk anders over Austin: ‘Dat Wittgenstein dié klootzak heeft verwekt,’ zei ze.

Je zou wel willen weten waarom Anscombe zo over Austin dacht. Jean en John hadden vier kinderen. Van affaires, overspel en depressies is online – helaas – niets terug te vinden. Ik wil weten uit welk leven Austins ideeën voortkwamen. Zoals bekend had de miljardairszoon Wittgenstein een complexer liefdes- en familieleven. Een van de ontvangers van zijn liefde, de eerdergenoemde Pinsent, omschreef hem zelfs als ‘chagrijnig en snauwchtig’. Toch, als ik thuis, staand bij de boekenkast, door de biografie van Ray Monk blader, voelt de niet-geconsumeerde liefde tussen de twee oprecht.

Tot zijn twintigste had Wittgenstein amper filosofie gelezen. Een beetje Schopenhauer (wie niet, in fin de siècle-Wenen?), toen een beetje Russell, daarna Frege (die las hij meer dan dertig jaar later nog), en allemaal op den duur steeds aandachtiger. Door een brief van laatstgenoemde aan eerstgenoemde, geschreven nadat-ie een essay van Wittgenstein had gelezen, kon de jonge Oostenrijker in 1912 beginnen aan een studie filo-

sografie in Cambridge. Wittgenstein verbleef daar nog twee jaar toen de Eerste Wereldoorlog uitbrak. Hij was net begonnen aan het taalfilosofische werk de *Logisch-philosophische Abhandlung*, beter bekend als de *Tractatus Logico-Philosophicus*.

De centrale opvatting van de vroege Wittgenstein: iedere gedachte is gebonden aan taal. De grenzen van onze taal, begrenzen zodoende onze gedachten; het onzegbare proberen te zeggen, is het ondenkbare proberen te denken: even onzinnig als onmogelijk.

De *Tractatus*, het enige wijsgerige werk dat Wittgenstein bij leven publiceerde, is een beschrijving van wat mogelijk is met taal. Of, anders gezegd, van wat onmogelijk is met taal, van alles wat we niet onder woorden kunnen brengen. En dat is flink wat. Door het (tragisch) grote vertrouwen dat mensen echter in hun eigen taal stellen, overschatten ze wat ze allemaal kunnen zeggen.

De algemene vorm van een zin is: dit en dat is het geval WITTGENSTEIN

Meer dan dat is niet mogelijk. Beperk je dus tot de natuurwetenschap. Ethiek, esthetiek, metafysica: het is voor Wittgenstein even betekenisloos en zinloos, uitspraken in die domeinen verwijzen niet naar een stand van zaken, maar naar een opvatting over de stand van zaken, erger nog, naar zaken die niet voorkomen 'in' de wereld (naar de hemel, de ziel, nirwana en al die andere ietwat... sferische elementen).

Onder de natuurwetenschap schaar ik ook deze vragen: hoe groeit een boom? Hoe start een auto? Hoe valt een regering (hier wordt het al dubieus)? Hoe strandt een huwelijk? BERT KEIZER

Je kunt *Tractatus* ook lezen als een aanklacht tegen de neiging tot generalisatie en mystificatie, tegen het geweld van veralgemenisering en tegen de misleiding van de spiritualiteit, een pleidooi om juist bij het unieke, het *enkele*, aardse te blijven.

Waarover men niet spreken kan, daarover moet men zwijgen WITTGENSTEIN

Na deze *mic drop* werd de Oostenrijke miljardairszoon en oud-soldaat – die het niet langer dan drie jaar volhield op school; Wittgenstein genoot tot z'n veertiende thuisonderwijs – leraar in Trattenbach, een afgelegen dorp in de Wechsel, een middelgebergte honderdvijftig kilometer ten zuiden van Wenen. Elke les begon hij met twee uur wiskunde. De mathematisch begaafde basisschoolleerlingen keken vol genegenheid op hem terug, de wat minder begaafden herinnerden zich vooral de oorvijgen. En allen herinnerden zich dat hij 'Onzin!' riep als de lokale priester hun vragen beantwoordde en 'Koolsla!' als de hoofdmeester pianospeelde.

Wittgenstein werkte meerdere malen als hovenier in een klooster: allereerst in de zomer van 1920 – voor hij les begon te geven in Trattenbach – in Klosterneuburg, vlak buiten Wenen. Zijn hart was gebroken door, of omwille van, Pinsent, de wiskundige die hem als chagrijnig en snauwachtig had omschreven en die door de oorlog aan een andere kant van een scheidslijn was terechtgekomen en in 1918 overleed.

Wittgenstein verbleef in 1926 in het klooster van Hütteldorf. Daar sliep hij, zo gaat het verhaal, in de tuinschuur, samen met het tuingereedschap. Zijn zus Margaret, voor haar huwelijk nog geportretteerd door Gustav Klimt, riep hem terug naar Wenen voor hulp met een huis dat ze met de architect Paul Engelmann wilde bouwen. Hun moeder was net overleden. Engelmann was een vriend van Wittgenstein; de twee hadden elkaar in de Eerste Wereldoorlog ontmoet op de officiersopleiding.

Wittgenstein mocht zich ontfermen over de ramen, deuren en, jawel, de deurklinken. Ook nu was hij veeleisend en kieskeurig, maar vooral naar zichzelf: het ontwerpen van de deurklinken kostte hem een jaar. Inderdaad: driehonderdvijfenzestig dagen, tweeënvijftig weken, twaalf maanden... voor een deurklink. De radiatoren, die hij ook mocht ont-

werpen, konden niet in Oostenrijk worden gemaakt en lieten ook een jaar op zich wachten. Maar Monk schrijft:

Het waren precies deze details die het anders nogal eenvoudige, zelfs lelijke huis zijn kenmerkende schoonheid verlenen. Het volledig ontbreken van enige externe versiering geeft het een grimmig uiterlijk, dat alleen wordt verlicht door de sierlijke proportie en nauwgezette uitvoering van de elementen die Wittgenstein ontwierp.

Een zo'n kenmerk, ook Wittgensteins idee, was een ijzeren gordijn van driehonderd kilo. Vloerkleden, gordijnen en kroonluchters waren uit den boze. Enkel de zoon van een staalmagnaat die mijnwerkers en staalarbeiders uitkneep en zo een fortuin vergaarde en opgroeide in een stadspaleis, kan daar op komen, denk ik dan maar. De broer wilde voor zijn zus niet zo'n opulent gebouw ontwerpen, maar *léts* – een wonderbaarlijke hoekradiator, de meest ingenieuze deurklink, zo'n gordijn – moest het formaat en de locatie van het huis grandeur verschaffen.

Wittgenstein – groot liefhebber van Dostojevski en Tolstoj – overwoog begin jaren dertig om met zijn nieuwe geliefde, de drieëntwintig jaar jongere Francis Skinner, naar de Sovjet-Unie te verhuizen. Maar na een bezoek van twee weken in 1935, bedacht hij zich en vertrok in plaats daarvan een jaar naar Noorwegen, waar hij in 1913 en 1914, vlak voor de uitbraak van de Eerste Wereldoorlog, verbleef. Over Noorwegen zei hij: 'Je *zou* daar kunnen leven, maar alleen in het voortdurende besef dat je nooit kunt zeggen wat je denkt.'

Eén leerling in Trattenbach, een van de zes kinderen van een armlastige familie, was bijzonder getalenteerd. Wittgenstein, inmiddels midden dertig en nog altijd verderfelijk rijk, wellicht niet langer financieel maar zeker nog wel wat betreft aanleg en sensibiliteit, stelde aan de ouders voor de jongen te adopteren en voor zijn verdere opleiding en opvoeding zorg te dragen. Moeder ging akkoord, maar vader was tegen: deze

vreemde vertegenwoordiger van de stadsadel dacht zeker dat alles te koop was!

En een broer van de jongen die Wittgenstein wilde adopteren, duwde nadat de filosoof hem een klap had gegeven een potlood in z'n eigen neus, veroorzaakte zo een bloedneus en wees vervolgens naar Wittgenstein. (*Liegen is een taalspel...* aldus de oudere Wittgenstein in de – postuum samengestelde – *Philosophische Untersuchungen*.)

Als onderwijzer ging Wittgenstein met de lijfstraffen veel verder dan gebruikelijk, schrijft een biograf. In 1926 gaf hij les op een andere school, dit keer in Otterthal, een dorp niet ver van Trattenbach. Hij sloeg daar een leerling – de elfjarige zoon van een overleden vader en een moeder die werkte als dienstmeid – zo hard op z'n hoofd, dat hij buiten bewustzijn raakte. De onderwijzer vluchtte het dorp uit, het klooster in. Toen hij later alsnog terechtstond voor het voorval, loog hij dat hij zich niets kon herinneren van de harde klappen. [...] (*dat net als elk ander spel moet worden geleerd. Of anders: waarover men niet spreken kan, daarover moet men zwijgen.*)

In 1928 was de Nederlandse wiskundige en filosoof Bertus Brouwer voor een voordracht in Wenen. Het is, denk ik, niet pocherig patriotistisch om je als Nederlander aan te sluiten bij de opvatting dat deze lezing de taal filosofische raderen in Wittgensteins hoofd weer in gang zette, maar gewoon juist. Al was dat zeker niet de enige reden.

De betekenis van een woord ligt in het gebruik ervan WITTGENSTEIN

Als een woord alleen betekenis heeft in de context van een zin en de context van die zin zit in ons dagelijks doen en laten, dan heeft een (privé)taal alleen betekenis in de context van een leven. Van levens. Want: mijn denken ligt ingebed in zijn denken en zijn denken ligt weer ingebed in zijn leven. En zijn leven weer in de geschiedenis (van zijn tijd

en van de tijd ervoor). Enzovoorts en zo verder. Maar ergens moet je een grens trekken.

Wat de late Wittgenstein zo aantrekkelijk maakt, schrijft een criticus, is precies die onderwijzerstoon: toegankelijk, zonder voor de lezer op de hurken te gaan zitten; praterig, zonder wijldlopig te worden; en overal de wens, de *wil* om iets over te brengen. ‘Er bestaan veel verklaringen voor Wittgensteins verandering van logisch atomist naar socratisch gespreks-partner – zijn tijd als onderwijzer is niet de populairste.’

En toch, gaat de criticus verder, staat Wittgensteins latere werk vol met verwijzingen naar lesgeven aan kinderen (niet aan studenten), de *Philosophische Untersuchungen* beginnen met een discussie over taalverwerving van kinderen, de toon is didactisch, onderzoekend: ‘Veronderstel’, ‘Denk nu aan’, ‘Vergelijk’, ‘Stel je voor’ en ‘Als we kijken naar het voorbeeld in paragraaf één...’

Het meest treffende van Wittgensteins latere werk – ik sluit me aan bij andere critici – is voor mij de verwerping van het ogenschijnlijke eenvoudige, eenduidige en het onthalen van het imperfecte, onverbeterlijk meervoudige, het meerduidige: een verzet tegen het logisch atomisme en logisch positivisme (of empirisme), zonder dat de denker zich verliest in een waas van onzorgvuldigheid. *Je kunt de weg alleen uitleggen als je de weg weet.*

Wittgenstein heeft het in de *Philosophische Untersuchungen* veel over pijn. Hij zegt (ik paraphraseer): *‘Ik heb pijn’ is een variant op ‘au’. En: ‘Ik heb pijn,’ beschrijft niets. ‘Au’ evenmin. ‘Au’ is pijngedrag. De uitspraak is onderdeel van de pijn, geen beschrijving ervan.*

Tien jaar na plotsklaps te vertrekken, ging de toen zevenenveertigjarige Wittgenstein terug naar Otterthal, het dorp waar hij had lesgegeven, om excuses aan te bieden aan oud-leerlingen. Hermine Piribauer, als

kind door Wittgenstein zo hard aan haar oren getrokken dat ze begon te bloeden, antwoordde: 'Ja ja.'

Wittgenstein schreef in een brief aan een vriend dat die excuusronde hem 'in kalmere wateren [bracht] en in grotere ernst'. Zijn excuses waren dus (minstens) deels voor hemzelf, voor de eigen gemoedsrust, zodat hij weer fatsoenlijk kon denken.

Maar goed, *don't let the perfect be the enemy of the good*.

Het was Hermines vader die de dag dat Wittgenstein een leerling buiten westen sloeg naar haar school was gekomen; het was haar vader die Wittgenstein een 'dierentrainer' had genoemd en aangifte had gedaan van mishandeling (Wittgenstein was net bezig geweest de bewusteloze jongen naar het kantoor van de directeur te slepen; toen de filosoof de kwade vader zag, liet hij de jongen los en rende hard weg). De door Wittgenstein geslagen jongen was inmiddels al dood, overleden aan hemofilie of leukemie (de biografen betwisten dit punt).

Een van Wittgensteins biografen stelt dat Wittgenstein niet z'n excuses aanbood om zichzelf klein te maken of om zichzelf te straffen, maar om zijn trots te ontmantelen, om een obstakel te overwinnen dat tussen hem en eerlijke, fatsoenlijke gedachten in stond.

Op uitnodiging van de filosoof Norman Malcolm bezocht Wittgenstein in de zomer van 1949 de Verenigde Staten. En daar verdiepte de filosoof zich opnieuw in G.E. Moore en het door zowel Malcolm als Wittgenstein bewonderde *Bewijs van een externe wereld* en *Verdediging van het gezonde verstand*. Moore beweerde in die twee geschriften dat de auteur sommige dingen zeker *wist*, de zogenaamde feiten van het gezonde verstand. Bijvoorbeeld: 'Hier is een hand, en hier is een andere hand' en 'De aarde bestond al geruime tijd voor mijn geboorte'. Over een periode van achttien maanden, in vier spurten, schreef Wittgenstein notitieblokjes vol.

Über Gewissheit is de titel van deze verzameling aantekeningen, wederom postuum (1969) bezorgd door Wittgensteins drie literaire exe-

cuteurs. In het exemplaar uit mijn studietijd heb ik vele zinnen onderstreep. Sommige intrigeren me nog steeds, van andere begrijp ik de aantrekking nog steeds, van weer andere niet. Er is één zin die mij nu nog met de aantrekkingskracht van een Sirene terugroept, een aantekening gedateerd 4 april 1951. Wittgenstein schrijft, propositie 469: 'Midden in een gesprek zegt iemand uit het niets tegen me: "Ik wens je veel succes." Ik ben verbaasd; maar later realiseer ik me dat deze woorden aansluiten bij zijn gedachten over mij. En nu lijken ze me niet meer zinloos.'

Als taalspelen veranderen, verandert er ook een concept, en met de concepten veranderen de betekenissen van woorden WITTGENSTEIN

En tegenwoordig ook propositie 672, geschreven tijdens de laatste spurt van maart en april 1951: 'Als ik het bewijs niet vertrouw, waarom zou ik dan enig bewijs vertrouwen?' Wittgensteins *Over zekerheid* gaat – zeker hier – voor een groot deel over geloofwaardigheid. Stel dat ik zeg: 'Ik hou van jou' en ik stapel met mijn gedrag weerlegging op weerlegging van die uitspraak, fout op fout, dan blijf ik het recht houden dat te blijven zeggen; maar jij hebt natuurlijk niet de plicht verliefd op mij te blijven, noch van mij te blijven houden, of, zelfs als je dat wel zegt én voelt bij mij te blijven. (Kortom, om het te geloven. Niet alleen de uitspraak, maar de gezamenlijke onderneming.)

Overigens, propositie 672 staat behoorlijk los van de voorgaande en daaropvolgende proposities. Hij vertoont het minst samenhang, versterkt de omstaande zinnen het minst – maar zoals het kind met zijn tong telkens de loszittende tand in het gebit zoekt, dat licht vreemde gevoel, zo zoekt mijn brein telkens die zin op: *Als ik dit bewijs niet kan vertrouwen, waarom zou ik welk ander bewijs dan ook wel vertrouwen?*

Die ene leugen die uitkwam, zette alle andere waarheden op losse schroeven.

lees het nieuwe nummer

Hartranden

Hazina

doorzichtige banden
en eentje breekt
als een bh van de markt
het hangt erom
wie valt wie praat
wie staat wie haalt
zich open aan de randen
van het spel
wie gokt op de tien
en wie telt de kaarten
wie rekt op de koning
wie kan het beste jagen
wie niet weg is
wordt niet gezien

Tja, lente

de bomen
staan tenminste
nog op dezelfde plek

en de regen verdrukt de geuren
van het nieuw
ontluikend groen

houdt de meeste mensen weg
uit de parken
die ik 's winters graag bezoek

al helpt de regen ook het razen
van de transformatie
die me raakt

als vleugels
van een meerkoetmoeder
geen zwaan

want zie je
ik val niet om
mijn neus is niet gebroken

ik kneus alleen maar onderhuids
en niemand die het wil geloven

lees het nieuwe nummer

Auteurs in dit nummer

MARK BOOG (1970) – Schrijver. Bekroond met o.a. de vsb Poëzieprijs (2006). Recentste roman: *Café De Waarheid* (2018); recentste poëzie: *Het einde van de poëzie en andere gedichten* (2022).

SARAH ANDREA DESPLENTER (1958) – Schrijver. Publiceert ook in *De Gids*. Was lector aan de Arteveldehogeschool Gent. Werkt aan een verhalenbundel en een eerste roman.

BERRY DE HAAS (1976) – Beeldend kunstenaar en illustrator. Zijn werk is gefocust op landschap, architectuur, schaalbeleving en plaatsbepaling – insta: [@berrydehaasarchitects](#)

PHILIP HUFF (1984) – Schrijver en regisseur. Ontving de Hollands Maandblad Schrijversbeurs 2010-2011 (*proza*). Schreef onder meer *Wat je van bloed weet* (2022).

MARGRIET DE KONING GANS (1942) – Studeerde onder meer Nederlands. Amuseert zich achter de geraniums. Ontving de Hollands Maandblad Schrijversbeurs 2005-2006 (*essayistiek*).

DELPHINE LECOMPTE (1978) – Won met haar debuutbundel *De dieren in mij* (2009) de C. Buddingh'-prijs. Nadien verschenen o.m. *Vrolijke verwoesting* (2019) en verscheidene, bejubelde prozaboeken.

HAZINA (1996) – Schrijft verhalen en gedichten. Ze heeft een bachelor rechten. Publiceerde ook in *Alice*. Momenteel werkt ze in een boekwinkel en aan een magisch-realistische roman over rododendrons, familiegeheimen en autonomie – [hazina.nl](#)

FROUKJE VAN DER PLOEG (1974) – Publiceerde onder meer de dichtbundels *Dit is hoe het ging* (2016) en *Nachtvangst* (2020). Won de Hollands Maandblad Schrijversbeurs 2004-2005 (*poëzie*).

ALEXANDER RINNOOY KAN (1949) – Was onder meer rector magnificus van de Erasmus Universiteit, VNO-NCW- en SER-voorzitter en Eerste Kamerlid voor D66 – alexanderrinnooykan.nl

HEDWIG SELLES (1968-2022) – Schrijfster en dichtster. Publiceerde bundels en in tijdschriften als *De Gids*, *Tirade* en *Hollands Maandblad*. In 2021 verscheen de bibliofiele uitgave *In het Krijt bij de aarde*. Selles' debuutroman *Niet mijn lichaam* verscheen in het jaar dat ze overleed.

JOHANNES VAN DER SLUIS (1981) – Is dichter. Recentelijk verscheen bij Uitgeverij Vliedorp in gelimiteerde oplage de reportage *The Times They Are a-Changin'*.

MARCELLE STOUTJESDIJK (1985) – Woont sinds vier jaar in Bristol. Na een gefaalde bokscarrière studeerde ze af aan de Pedagogische Academie. Wanneer ze niet schrijft, draait ze rondjes op haar bureaustoel of staart ze naar de muur. Dit verhaal is haar debuut.

MARC TRITSMANS (1959) – Publiceerde verscheidene dichtbundels, waaronder *Het zingen van de wereld* (2017). In maart 2023 verscheen een veertiende bundel: *Terwijl wij nog slapen*.

JABIK VEENBAAS (1959) – Dichter, filosoof, vertaler. Publiceerde acht dichtbundels en verder essays en verhalen. Tevens verschenen *Odysseus' onvoltooide reis* (2021) en *De essentie van Kant* (2022).

HOLLANDS Maandblad

Redactie: David Garvelink • *Vormgeving:* Steven Boland • *Correctie:* Aron Groot
Redactieraad: Gerard van Emmerik, Mark Boog en Merijn de Boer
Copyright: Auteursrecht voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Hollands Maandblad bedankt de volgende partijen voor hun sponsoring:
De Bezige Bij, Alfabet Uitgevers, Ambo | Anthos, Atlas Contact, Das Mag Uitgevers en Sebes & Bisseling Literary Agency.

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door subsidie van het Nederlands Literair Productie- en Vertalingenfonds, thans Nederlands Letterenfonds.

Nederlands
letterenfonds
dutch foundation
for literature

Redactiesecretariaat: Hollands Maandblad • Postbus 59.752 • 1040 lg Amsterdam •
Tel. 020-6175955 • info@hollandsmaandblad.nl (niet voor kopij)

Ingezonden bijdragen worden niet retour gezonden, u krijgt antwoord per e-mail.

Uitgever: Stichting Hollands Maandblad, p/a Bilderdijkkade 63-b • 1053 vj Amsterdam

Abonnementen: 12 nummers per kalenderjaar, prijs per jaargang € 92,50 •

Proefabonnement (3 nummers) € 27,50 Abonnementen die niet één maand voor afloop van de abonnementsperiode zijn opgezegd, worden automatisch verlengd

Opgave: S.P. Abonneservice • Postbus 105 • 2400 ac Alphen aan den Rijn.

Telefoon tijdens werkdagen van 9.00-17.00 uur: 088-1102052.

Een acceptgiro voor betaling volgt

Losse nummers: € 7,95 • dubbelnummers € 9,90 • Verkrijgbaar bij de boekhandel of door bestelling via www.hollandsmaandblad.nl dan wel per mail: HollandsMaandblad@spabonneservice.nl